

Анализ изделий и деревообрабатывающего инвентаря приводит к выводу, что, кроме домашнего производства, в городе могли проживать специалисты, связанные с деревообработкой, — бондари, резчики и токари. Сочетание в отдельных комплексах узкоспециализированных инструментов с сельскохозяйственными орудиями и иногда предметами вооружения свидетельствует о том, что деревообработка не была для их владельцев основным видом деятельности. Однако, несмотря на то, что изготовление бытовых предметов не относилось к узкоспециализированным ремеслам, можно утверждать, что существовал круг лиц, обеспечивающих своей продукцией не только себя, но и определенное количество потребителей.

M.S. Serheyeva

WOODWORK OF EVERYDAY USAGE FROM KOLODYAZHYN

Woodwork found from 1948 to 1953 at Ancient Rus hill-fort near Kolodyazhne Village in Zhytomyr Oblast (Ancient Rus Kolodyazhyn city) is described in the article. Artifacts are divided into two groups: small remains of inner structures or, perhaps, equipments and everyday goods.

Ware and tare containers form the majority of the preserved domestic items. They are divided into cooper's, hollowed out, carved, and turned items according to the production technique. There are also containers made of bark and phloem. Wood determination showed that pine was the material for cooper's wares, maple, ash, and alder in one case were used for turned wares production. There are remains of three carved wares made of oak.

Fragmented spoons, a part of a churn, and a spindle were also found among the everyday usage inventory.

Analysis of items and of woodworking inventory allow the author to conclude that besides handicraft industry, specialists related with woodwork, coopers, carvers and turners, could had lived in the city. Combination in some complexes of narrow specialized instruments with agricultural tools, and sometimes with arms, testifies that woodwork was not the only activity for their owners. However, despite the fact that everyday life items production did not refer to narrow specialized crafts, it is possible to state that there was a circle of people who supplied with their products not only themselves, but also a certain number of customers.

М.М. Ієвлев, А.О. Козловський

ЛЬОХИ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА КІНЦЯ X — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

Публікуються матеріали трьох льохів (порубів), виявлених на території Верхнього Києва.

Ключові слова: Давня Русь, Київ, Верхнє місто, господарська споруда, льох.

Різноманітні типи господарських споруд для зберігання харчових припасів у містах Київської Русі нині досить добре відомі. Вони представлені різного зразка підклітами та ямами у Києві та інших давньоруських містах (Каргер 1958; Раппопорт 1975; Толочко 1980; Даркевич, Борисевич 1995), що були майже в усіх садибах — в оселях чи поряд з ними. Однак свідчення про такі господарські споруди як льох на території давнього Києва нечисленні, а більшість з них збереглася дуже погано.

У давньоруських писемних джерелах трапляються згадки про погребі (льохи), поруби, медуші та беретяниці на території великих садиб — княжих, боярських, монастирських чи

купецьких (Каргер 1958, с. 277). У літописах і билинах погребі (льохи) також досить часто фігурують як приміщення, що використовувалися і під в'язницю. В літописах маємо такі назви як погреб (льох) і поруб, і вони досить часто позначають однакові об'єкти. Так, в описі подій 1067 р. повідомляється: «Ізяслав тоді привів Всеслава до Києва, і засадили його в поруб із двома його синами». Потім (1068 р.) говориться про те, що «друга половина людей прийшла од погребя, відкривши погреб»; і далі: «Люди ж висікли Всеслава із поруба» (Махновець 1989, с. 104—105). В Іпатіївському літописі в описі подій 1146 р. повідомляється: «Горя, через чотирі дні схопивши в болоті, привели до Ізяслава. І послав він його в (Михайлівський) монастир на Видобич, і окувавши його, одіслав до Переяслава, і вса-

© М.М. ІЄВЛЕВ, А.О. КОЗЛОВСЬКИЙ, 2011

див у поруб у монастирі святого Іоанна (Предтечі?)» (Махновець 1989, с. 202). У 1147 р. Ізяслав звільнив Ігоря з поруба: «І тоді пославши (посла), звелів він розібрати над ним поруб» (там само, с. 206). Про події 1146 р. повідомляється: «Тож пішли вони на Ігореве сільце, де ото він поставив був добрий двір. Було ж тут готовизни багато у бретяницях і в погребях — вина і меду, а ще тяжкого добра всякого, до заліза й до міді» (там само, с. 204). Щодо льоху на Святославовому дворі в Путивлі вказується: «а в погребях було п'ятсот беркавців меду, а вина вісімдесят корчаг» (там само, с. 205). Ці описи льохів, розташованих у різних містах, дають приблизне уявлення про можливі розміри та вірогідну конструкцію погребів, улаштованих на княжих подвір'ях. Зокрема згадується 500 беркавців меду та 80 корчаг. Важко визначити площу, яку могли займати перші, але 80 корчаг, навіть упритул поставлені одна до одної, могли вміститися не менше ніж на 20 м². Враховуючи інші припаси, які повинні були бути в цьому льоху, його загальна площа, вірогідно, становила від 30 до 40 м², а, може, й більше.

Серед майна, захопленого на Ігоревому дворі, згадуються залізо та мідь, зберігання яких у досить сирому льоху мало ймовірно. Це дозволяє припустити, що над льохом була й наземна споруда. Разом вони утворювали господарську будівлю, яка в літописі названа порубом. Саме в наземній частині могли складати різноманітні запаси, що не потребували низької температури для зберігання — залізо, мідь та ін. Порівнюючи описи таких господарських споруд, зазначимо, що в літописах до XI ст. трапляються назви і погреб, і поруб, а від XII ст. — лише поруб.

Вірогідно, на початку будівництва господарських споруд для зберігання харчових припасів використовували тільки підземну частину, яку й називали погребом (льохом), а над нею зводили якусь невелику будівлю, що захищала його від несприятливих погодних умов. З часом захисна споруда була розширена та почала використовуватися для зберігання різноманітних запасів (і не тільки харчових). Можна припустити, що саме споруда над погребом (льохом) спочатку й мала назву поруб. Але згодом, у XII ст., цю назву перенесли на всі такі будівлі разом із підземною їхньою частиною. Вони мали досить значні розміри і, вірогідно, їх влаштовували тільки на великих князівських, монастирських чи боярських садибах. У Радзивіловському літописі поруб зображений як наземна споруда (рис. 1).

Ще одне джерело, що дає певну інформацію про такі об'єкти, — давньоруські билини.

В билині «Илья Муромец и голи кабацкие» повідомляється, що богатиря посадили в погріб (льох) завглибшки 40 сажнів (Былины 1950, с. 86, 88), у іншій — «Илья Муромец и Калин царь» — є свідчення, що льох зачинявся залізними ґратами на замок (Былины 1950, с. 94). В билині «Про Ставра» йдеться про льох, що зачинявся дубовими дверима з важкими замками (там само, с. 206). Про те, що льох замикали «дверьми железными» і «замками булатными», також згадується в билині «Василий Буслаев» (там само, с. 227).

Таким чином, з літописних повідомлень і давньоруських билин можна зробити висновок, що погребі (льохи) на території великих садиб мали значні розміри та могли складатися з наземної частини (яка, вірогідно, спочатку мала назву поруб) і головної, підземної, в якій зберігалися харчові запаси та інколи туди кидали в'язнів. Зазначимо, що в Західній Європі в XI ст. в середньовічних замках підвали (льохи) також досить часто використовували як в'язниці (Удальцов, Косминский, Вайнштейн 1938, с. 161). Найкраще вцілілі господарські споруди для припасів на території Південної Русі досліджені в Любецькому замку XI—XII ст. Тут знайдені «медуша», «склади готовизни», численні господарські ями (Рыбаков 1985, с. 96, 132, табл. 31).

Декілька споруд такого призначення (різних за розмірами) відкрито на території Верхнього Києва протягом останніх років. Їхня особливість полягає в тому, що вони викопані в материк і не обличковані. Іноді вони мали дерев'яне перекриття, засипане ґрунтом.

Влаштування викопаних у материк льохів майже не потребувало будівельних матеріалів, тож можна зробити припущення, що саме такого типу господарські споруди були досить поширені на території Верхнього Києва, де були відповідні геологічні умови. Той факт, що вони були майже невідомі у Києві, як і в інших містах Київської Русі, пояснюється саме особливостями їхнього влаштування. Відсутність обличкування робила їх недовговічними і ускладнювала фіксацію. Вірогідно, більшість із них була зруйнована й засипана ще в давньоруські часи, тож якщо їх і виявляли, то часто сприймали як великі господарські ями.

Нині на території Верхнього Києва відкрито чотири льохи: один на вул. Велика Житомирська, 2а, два на вул. Артема, 12 і ще один на Десятинному пров., 3. Найкраще зберігся льох на вул. Велика Житомирська, 2а (рис. 2, 1). Він зафіксований на глибині 2,0—2,2 м від сучасної

Рис. 1. Мініатюри Радзивілівського літопису: 1 — Всеслава Брючиславича висікають із поруба; 2 — Всеслав Брючиславич із двома синами в порубі

поверхні. На глибині 1,7—2,1 м над льохом був потужний шар вугілля та золи, що перекривав його північну частину. Льох мав у плані хрестоподібну форму та складався з головного коридору, орієнтованого за лінією схід—захід, і двох бічних приміщень з північного та південного боків. Його довжина 7,9 м, ширина 1,5 м у східній частині, 1,8 м — у центральній і 1,5 м — у західній, ймовірна висота 1,8—2,0 м. Дно льоху було на глибині 4,3—4,6 м від сучасної поверхні і мало нахил зі сходу на захід до 0,3 м. Ширина за лінією північ—південь, з урахуванням бічних приміщень, становила 7,7 м. Загальна площа разом з вхідним приміщенням 25,65 м², площа центрального коридору 13,45 м², північного приміщення — приблизно 5,0 м², південного — 4,5 м², вхідного — 2,7 м².

Вхід до льоху розміщувався біля східного краю головного коридору. Ширина вхідного приміщення 1,2 м, довжина — 2,3 м, глибина — 2,7 м від сучасної поверхні (0,8 м в матеріку). Його долівка була на 1,6 м вище від дна льоху. В плані це приміщення являло собою прямокутник, орієнтований північ—південь, із заокругленою південною стороною. У південній частині було заглиблення напівкруглої форми завширшки 1,4 м, завдовжки 0,5 м і завглибшки 2,9 м від сучасної поверхні зі сходами, що вели з двору до цього вхідного приміщення. За ним знаходилися, одна навпроти іншої, дві стовпові ями діаметром 0,25 м і завглибшки близько 0,20 м, відстань між якими становила до 1,00 м. Між цими стовповими ямами проходив ровик завглибшки 0,07—0,09 м.

Із вхідного приміщення до центрального коридору льоху можна було потрапити дерев'яною драбиною в східній частині, де було приміщення площею 2,0 м². У ньому на південній стіні, на висоті 0,4 м від долівки, була ніша 1 для світильника напівкруглої форми завширшки і заввишки 0,40 м, заглиблена в стіну на 0,15 м. З західної сторони розташовувалися двері до центрального коридору, що фіксувалися за двома стовповими ямами діаметром до 0,25 м та завглибшки до 0,20 м. За ними починався головний коридор завдовжки 6,5 м. Відстань до північного бічного приміщення 3,5 м. За стовпом, що знаходився біля північної сторони головного коридору, на висоті 0,2 м від долівки, у заглибленні в стіні знайдено скарб золотих жіночих прикрас, імовірно, складений у мішечок.

Уздовж північної стіни коридору, перед північним бічним приміщенням, розміщені три ніші з заглибленнями для корчаг або великих амфор і одна для світильника. Першою, на висоті 0,5 м від дна льоху, була ніша для світильника. Вона мала напівкруглу форму з шириною основи 0,4 м за висоти 0,5 м і була заглиблена в стіну на 0,2 м. Поряд з нею, на відстані 0,7 м від дверей до входу в головний коридор льоху, була господарська ніша 1. Вона мала круглу форму діаметром близько 0,5 м і була заглиблена на 0,25 м у стіну, її зафіксована висота 0,7 м. У ній знайдені дрібні уламки кераміки XI — першої половини XIII ст.

Господарська ніша 2, теж округлої форми, знаходилася за 0,15 м від першої. Її діаметр 0,80 м, глибина від підлоги 0,12 м, зафіксована

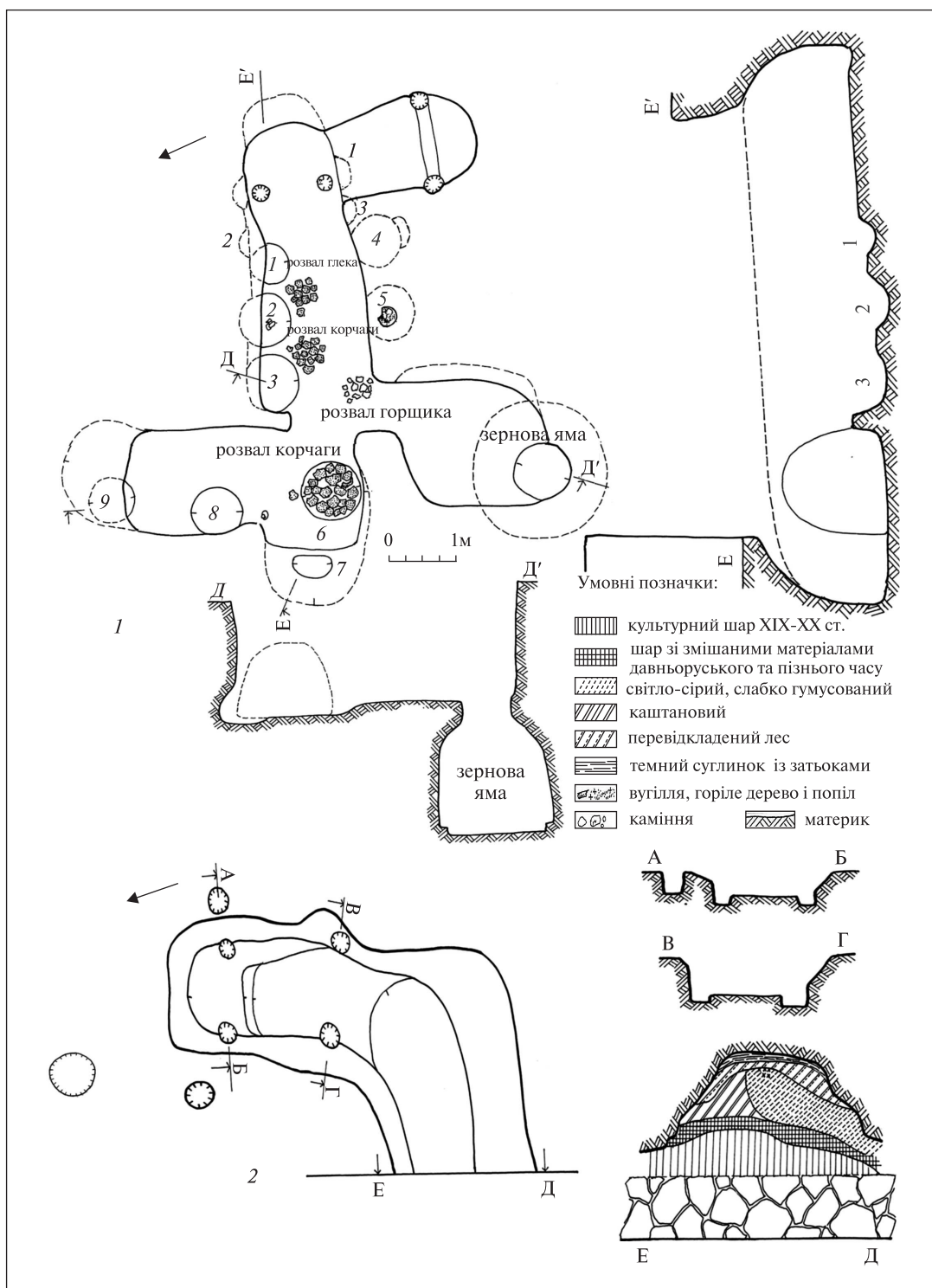

Рис. 2. Давній Київ: 1 — план і перетини льоху на вул. Велика Житомирська, 2а; 2 — план і перетини льоху (вхід) на вул. Артема, 12

висота 0,50 м. На дні був досить добре збережений світлий сіроглиняний двоярусний світильник (рис. 3, 6) і половинка плінфи світло-оранжевого кольору завтовшки близько 3,5 см. Між першою і другою нішами знаходився розвал рожевого плоскодонного глечика візантійського кола (рис. 5, 2).

Господарська ніша 3 мала круглу форму і знаходилася за 0,20 м від другої (за 2,45 м від входу до льоху). Її діаметр до 0,90 м, глибина 0,15 м, зафіксована висота близько 0,80 м. В ній виявлені дрібні фрагменти гончарної кераміки. На схід від ніші був розвал дворучної корчаги з темно-рожевої глини (рис. 5, 1).

З південного боку коридору були вириті дві ніші для світильників і дві округлі господарські ніші, які, ймовірно, призначалися для дерев'яних скринь. Біля них знайдені фрагменти дощок, залізних і бронзових пластин, що могли бути рештками окуття скринь (рис. 4, 17, 18). Ніша 3 для світильника знаходилася за 0,25 м від південної стовпової ями на висоті 0,40 м від долівки і була заглиблена в стіну на 0,18 м. Її ширина 0,35 м, висота 0,35—0,38 м. За 0,10 м від неї на захід розташовувалася південна господарська ніша 4. Її діаметр 0,75 м, глибина від долівки 0,12 м, зафіксована висота 0,90 м. В ній знайдено залишки дощок і деревного тліну та два залізні замки. Ці знахідки можуть вказувати на те, що в ніші могла стояти дерев'яна скриня для зберігання продуктів. Відмінність цієї ніші від інших полягає в тому, що в ній була (друга з південного боку) ніша 4 для світильника. Вона розташовувалася на висоті 0,50 м від дна господарської ніші та мала ширину 0,45 м і висоту 0,37—0,39 м, була заглиблена в стіну на 0,20 м. Таким чином, усі ніші для світильників мали приблизно однакові розміри і розташовувалися на однаковій висоті від долівки. Перша ніша влаштована в приміщенні, яке знаходилося перед вхідними дверима до головного коридору льоху.

Південна господарська ніша 5 вирита за 0,50 м від ніші 4, її діаметр 0,85 м, глибина від долівки 0,25 м, зафіксована висота 1,20 м. На дні лишилися великі фрагменти клепаного бронзового сплющеного казана.

За 4,0 м від дверного отвору, в центральному коридорі льоху, було заглиблення 6, у якому знайдено розвал верхньої половини дворучної корчаги (рис. 5, 4). Діаметр заглиблення 0,9 м, глибина від долівки 0,4 м. За 0,54 м від цієї корчаги й 0,38 м від західного закінчення центрального коридору було довгасте заглиблення 7 розмірами 0,60 × 0,30 м і завглибшки 0,18 м від долівки.

Північне бічне приміщення розташоване за 3,5 м від дверей у центральний коридор льоху. Його довжина 3,3 м, ширина по долівці на початку 1,4 м, далі — 1,5 м. Це приміщення вціліло найкраще. В ньому вдалося зафіксувати частину склепіння, яке не завалилося, і стіни зі слідами кіптяви. Повністю збережена частина льоху була напівсферичної форми і мала в довжину приблизно 1,20 м, висота 1,45 м, ширина 1,50 м. Вона була заповнена темним дуже перемішаним ґрунтом зі значною домішкою вугілля, попелу, кераміки, дрібних уламків плінфи завтовшки 3,0—5,0 см. Тут зафіксовано два за-

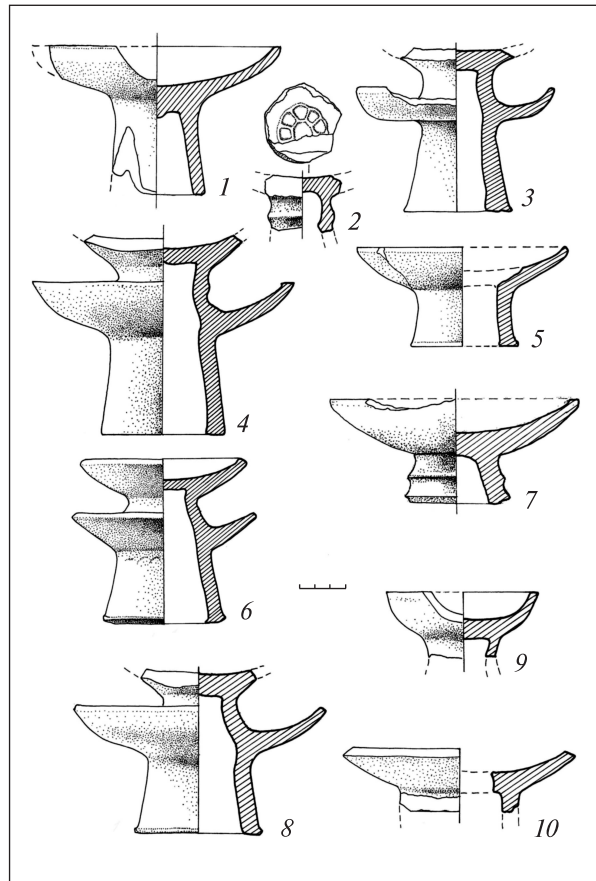

Рис. 3. Давній Київ. Світильники з долівки льоху на вул. Велика Житомирська, 2а

глиблення з західного боку. Перше знаходилося за 0,35 м від початку приміщення. Воно мало діаметр близько 0,8 м, було заглиблене на 0,5 м і заповнене материковим лесом. Друге заглиблення було за 0,95 м від першого та за 0,50 м від торця приміщення. Його діаметр близько 0,7 м, глибина 0,4 м. Воно було заповнене мішаним материковим лесом. У західному кутку, де центральний коридор з'єднувався з північним приміщенням, на дні лежав добре збережений однопорядковий світильник.

Південне бічне приміщення знаходилося за 3,0 м від входу до центрального коридору. Ширина входу по дну приблизно 0,8 м, довжина — 0,5 м. За входом було приміщення прямокутної в плані форми розмірами 2,2 × 2,0 м. Долівка була на 0,25 м вище від рівня центрального коридору. Найбільшими знахідками в ньому були частини кам'яних жорен з ракушняку, вапняку та пісковика завтовшки 4,0—8,0 см. Діаметр вцілілих частин 40,0—52,0 см. Усього знайдено частини не менше ніж від шести жорен (рис. 6).

У західному кутку цього приміщення була зернова яма. Діаметр її верхньої частини близь-

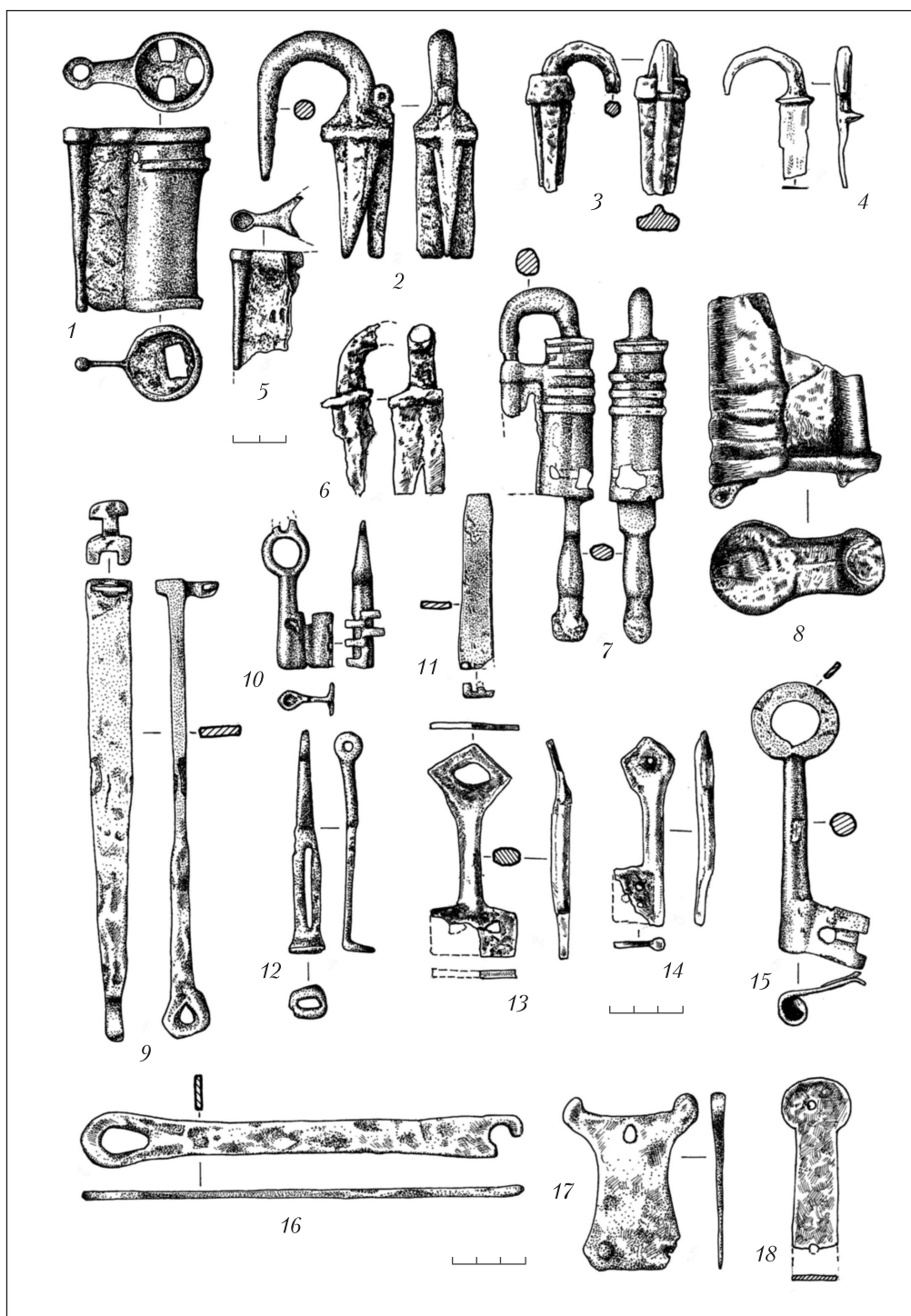

Рис. 4. Давній Київ, залізні знахідки з льоху на вул. Велика Житомирська, 2а: 1–8 — замки; 9–15 — ключі; 16–18 — накладки

ко 1,0 м, дна — 1,8 м, загальна глибина 3,1 м. Стіни рівні, звужувалися до отвору. На глибині 2,95 м її діаметр становив 2,00 м, потім йшла сходинка завширшки близько 0,10 м, що оперізувала придонну частину на висоті 0,15 м від дна. Об'єм ями приблизно 7,50 м³. Такого зразка ями-сховища були досліджені в Любецькому замку (Рыбаков 1985, с. 96).

Заповнення льоху зафіксоване від глибини 2,0 м від сучасної поверхні. Воно було насичене фрагментами кераміки XI—XIII ст., попілом, вуглинками, значною кількістю уламків шиферу, фрагментами і цілою плінфою давньоруського часу, рештками виробів із заліза та бронзи. Крім цього, в заповненні льоху, особливо в його верхній частині, траплялися не-

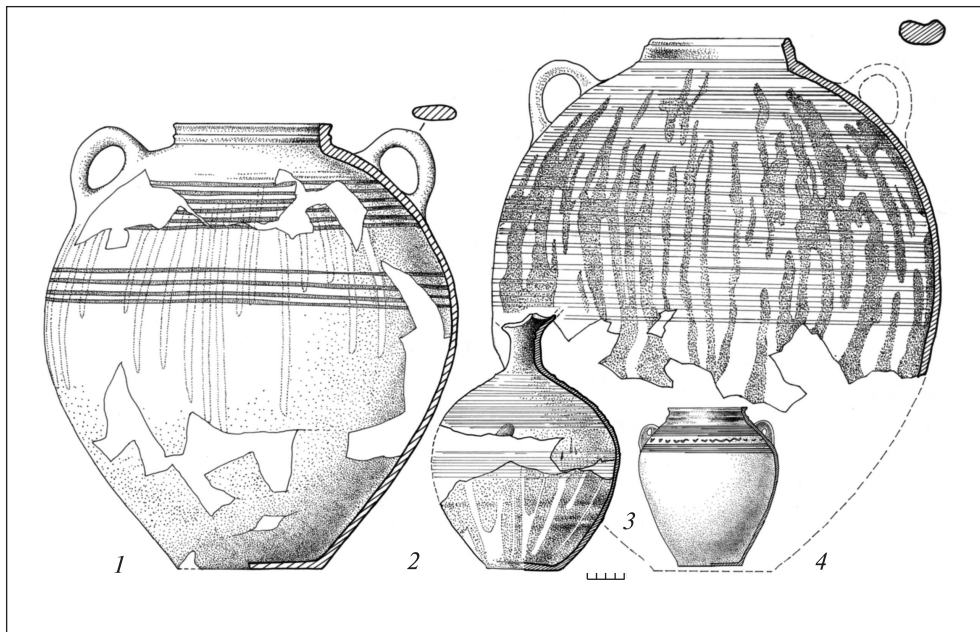

Рис. 5. Давній Київ. Глиняний посуд з долівки льоху на вул. Велика Житомирська, 2а

оброблені шиферні плити різних розмірів. На долівці знайдені численні фрагменти горщиків початку XI—XIII ст., амфорної тари, корчаг, глечиків, мисок, полив'яної кераміки давньоруського і візантійського виробництва, дрібні уламки скляного посуду та браслетів синього і зеленкуватого відтінків, виробів із заліза та кольорових металів.

Окремо відзначимо знахідку розвалів двох корчаг заввишки 49,0 і 59,0 см, великого світлоглиняного глечика заввишки до 40,0 см і горщика заввишки 21,4 см (рис. 5, 1, 4). Одна корчага була накрита шматком плінфи завтовшки 3,0—3,2 см. Розвали посуду знаходилися в центральному коридорі льоху, головним чином у його східній частині. Більшість горщиків була досить великих розмірів, діаметри їхніх вінець становили 24,0—30,0 см, а діаметри трьох дещо 12,0, 13,0 і 13,5 см. На долівці також знайдено 10 світильників, що збереглися частково (чотири двоярусних і п'ять одноярусних), та дев'ять дрібних фрагментів (рис. 3, 1—7, 9, 10). Вони, як і розвали посуду, знаходилися в центральному коридорі. Тут же знайдено 11 кременів від кресал.

З-поміж залізних виробів найчисленніші знахідки на долівці представлені замками й ключами, цвяхами завдовжки 6,0—12,0 см і металевими накладками від дерев'яних скринь (рис. 4). Всього знайдено вісім навісних циліндричних замків різного розміру і вісім ключів (по чотири від навісних і накладних замків). Виготовлення замків і ключів, згідно класифікації Б.О. Кол-

чина, можна датувати XI—XIV ст. (Колчин 1982, с. 162, рис. 3). Вкажемо також знахідку уламків невеликого залізного відра діаметром до 28,0 см і заввишки 24,0 см з двома вушками.

Серед виробів з кольорових металів трапилися дві пряжки до паска напівкруглої форми з мідного сплаву, бронзова двобічна ікона — частина складня, нижня частина бронзового позолоченого хреста з Розп'яттям, на зворотному боці якого зберігся штир завдовжки 1,0 см, у діаметрі 0,11 см (вірогідно, накладка на дерев'яну обкладинку книги) та бронзовий цвях завдовжки до 2,0 см з широкою округлою шляпкою діаметром 1,0 см. У ніші 5 була деформована верхня частина клепаного бронзового казана і кілька фрагментів бронзових пластин, з'єднаних між собою заклепками, а також фрагмент свинцевої пластини завтовшки 0,07—0,09 см, свинцева гиря або, можливо, пряслице конічної форми.

Знахідки з зернової ями майже не відрізнялися від матеріалів на дні льоху. Найбільшу кількість знахідок становили керамічні вироби — фрагменти посуду та світильників. Посуд представлений кухонними горщиками, глечиками, невеликими мисочками-плошками, а також виробами для зберігання припасів — амфорами й корчагами. У заповненні ями зафіксовано 12 фрагментів від дев'яти світильників: п'яти двоярусних і двох одноярусних, ще від двох світильників лишилися фрагменти плошок для олії діаметром 14,0—15,0 см (рис. 3, 8).

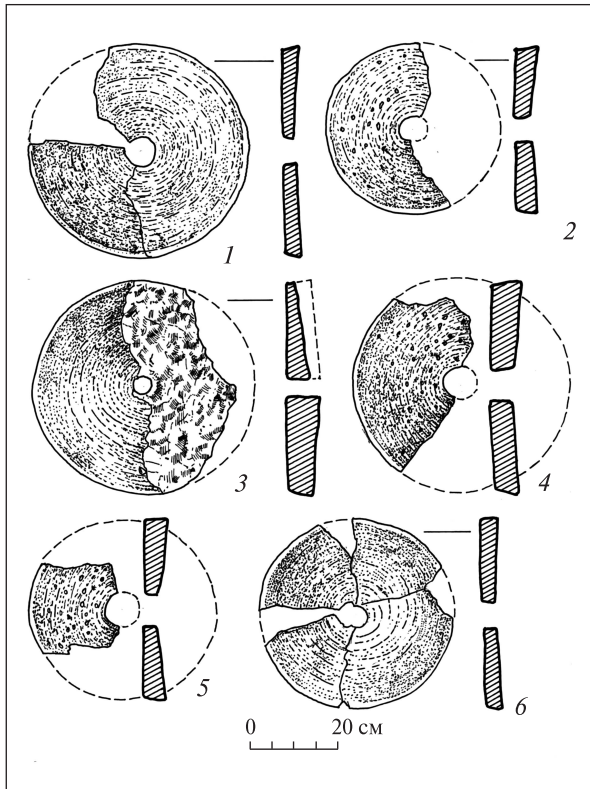

Рис. 6. Давній Київ. Кам'яні жорна із зернової ями льоху на вул. Велика Житомирська, 2а

В ямі також зафіксовані фрагменти скляного посуду — від двох тонкостінних бокалів і двох з товстими стінками, на одній є канелюри. Залізні вироби представлені цвяхами різних розмірів. Знайдено також кілька фрагментів від мідного клепаного казана та невеликий цвях з напівсферичною шляпкою. Кам'яні вироби представлені кількома фрагментами жорен.

Таким чином, у трьох північних нішах центрального коридору знаходилися корчаги та декілька великих глечиків, а ще одна, найбільша корчага, була в коридорі (рис. 5, 4). У нішах з південної сторони, дуже ймовірно, були розміщені дерев'яні скрині для продуктів. Крім того, на долівці центрального коридору знайдено значну кількість фрагментів від горщиків різного об'єму, розміщених уздовж стін. Не встановлено, чи стояли вони на дерев'яних полицях, чи просто на долівці. У центральному коридорі зафіксовано чотири ніші для світильників: одна — в приміщенні перед дверима до нього, дві — одразу за дверима одна навпроти одної, а ще одна — в першій південній ніші. Вони призначалися для освітлення льоху. Ймовірно, в одній із двох ніш одразу за дверима стояв двоярусний світильник, а в другій — одноярусний, котрий, очевидно, брали для освітлення віддалених приміщень.

У північному приміщенні розташовувалися два заглиблення, в які могли встановлювати бочки, на що побічно вказує відсутність у них розвалів корчаг чи інших фрагментів керамічного посуду.

У південному приміщенні була тільки зернова яма. Найцікавішими знахідками тут є фрагменти кам'яних жорен. Вони дозволяють припустити, що в цьому приміщенні мололи зерно ручними жорнами безпосередньо біля зернової ями. Борошно, ймовірно, зберігали в корчагах у центральному коридорі льоху. Продовольчі припаси, вірогідно, зберігали в різноманітній керамічній тарі (корчагах, великих горщиках і глечиках), черепками від яких була встелена долівка, а також у дерев'яних скринях і бочках.

Час побутування льоху можна датувати початком XII — першою половиною XIII ст. Вірогідно, він входив до складу господарських споруд садиби Федорівського монастиря. Нині через те, що ця територія неодноразово забудувалася, майже неможливо встановити, чи був льох складовою якоїсь великої будівлі, чи окремою спорудою. На користь останнього свідчить наявність чотирьох стовпових ям (діаметром від 0,3 до 0,7 м) з обох боків льоху. Біля двох з північного боку лишилися сліди від дерев'яних колод, які відходили від них у напрямку до входу у льох. Крім того, частково зберігся потужний шар попелу та деревного вугілля, який перекивав майже всю площу льоху. Кераміка в цьому шарі тотожня знайденій у заповненні льоху. Таке саме заповнення було зафіксоване в двох просіданнях культурного шару до льоху в його центральній частині. Беручи до уваги досліджені рештки наземної будівлі, час якої збігається з функціонуванням льоху, можна припустити, що вони, вірогідно, належали до господарської будівлі, розташованої над льохом (літописний поруб?). Але наявні матеріали не дають можливості dokonано стверджувати факт існування такої господарської споруди та зробити реконструкцію її зовнішнього вигляду.

Ще дві господарські споруди для зберігання запасів досліджені на вул. Артема, 12 — на території великої боярської садиби. За керамічним матеріалом вона існувала від кінця X до середини XI ст. і зазнала кількох перебудов. З погляду розвитку забудови численність мешканців садиби зростала, що обумовило необхідність збільшення площі споруд для зберігання харчових запасів.

Із заснуванням садиби посередині була зведена центральна квадратна в плані будівля розмірами 5,0 × 5,0 м. Зважаючи на конструктив-

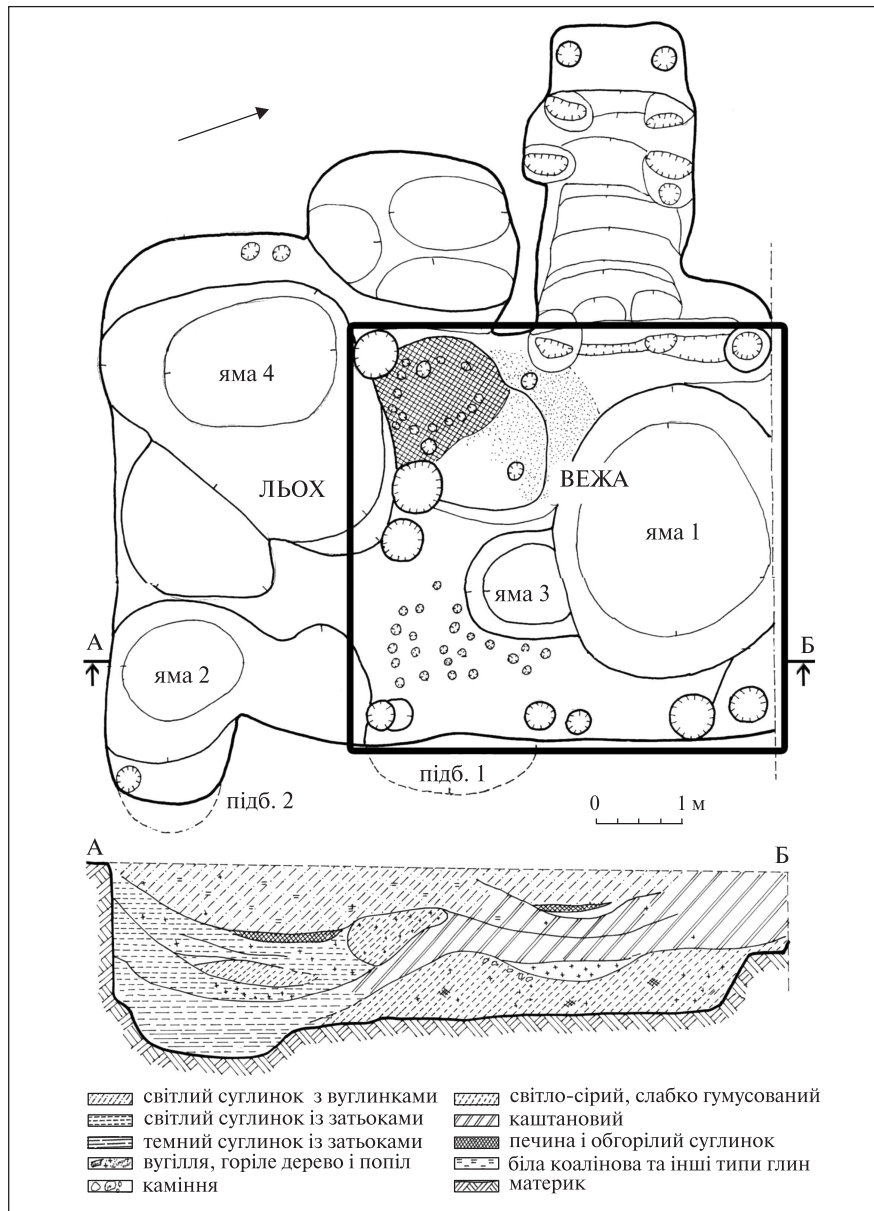

Рис. 7. Давній Київ. План і перетин вежі та льоху на вул. Артема, 12

ні особливості, це була, вірогідно, триповерхова вежа з житловим підклітом (на що вказує піч, розташована у південно-західному кутку), де була перекрита велика господарська яма для припасів. Підкліт мав підлогу з дощок. З часом до підкліту вежі з південної сторони був прибудований льох розмірами $5,0 \times 3,0$ м, відокремлений від підкліту дерев'яною стіною з дверима (рис. 7). Дно льоху було на $0,3\text{--}0,4$ м нижче за підлогу підкліту. Зверху він був перекритий деревом, що добре фіксувалося в південній стіні. Виходячи з відсутності стовпових ям в кутках льоху та залишків дерев'яного тліну вздовж стін, він не був обшитий деревом.

У ньому виявлено дві господарські ями. Яма 2 була в південно-східному кутку. В пла-

ні вона мала округлу форму діаметром до $1,9$ м, глибина до $0,5$ м. До дна яма звужувалася. Біля неї в східній стіні знаходився невеликий підбій — ніша завширшки $1,30$ м і завглибшки до $0,75$ м. Яма 4 розташована в південно-західному кутку центральної будівлі. В плані вона мала неправильну форму з приступками. Довжина її до $3,6$ м, ширина до $2,5$ м, дно на глибині $0,7$ м від долівки. Над ямою, на приступці, зафіксовано дві стовпові ями діаметром $0,25$ м і завглибшки до $0,10$ м. За знахідками побудова льоху відноситься до початку XI ст.

Споруди такого типу нині маловідомі на території Київської Русі. Подібна вежа, трохи більша, досліджена в Любецькому замку (Рыбаков 1985, с. 96), а також, вірогідно, на те-

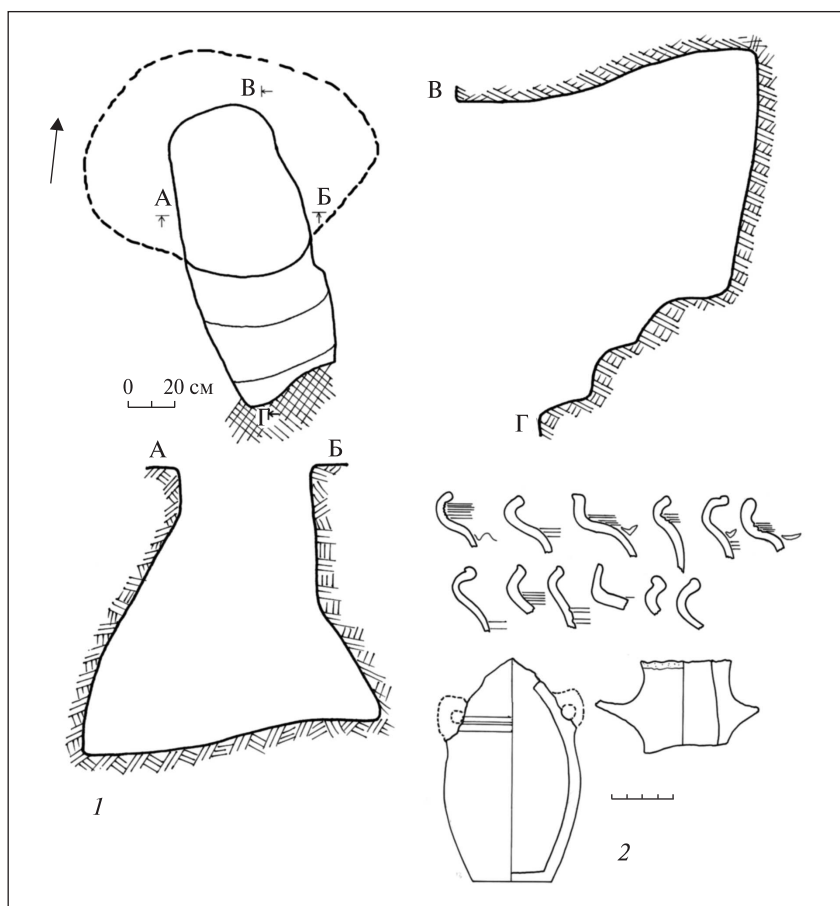

Рис. 8. Давній Київ. Льох на пров. Десятинний, 3—5: 1 — план і перетини; 2 — знахідки

риторії дитинця літописного Юр'єва — сучасної Білої Церкви (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 36—37). Зважаючи на конструктивні особливості та літописні свідчення, можна припустити, що в цьому приміщенні могли також утримувати в'язнів.

Другий льох був розташований за 8,0 м на захід від вежі. Від нього збереглася тільки вхідна частина, основна ж була зруйнована під час будівництва в ХХ ст. Вхід до льоху був орієнтований довгою віссю по лінії північ—південь із незначним відхиленням. Потім вхід повертав на захід майже під прямим кутом. Довжина його 5,90 м, ширина 1,75 м, на повороті досягала 2,5 м (рис. 2, 2). Вхід до льоху мав кілька сходинок, перша з яких була на глибині 0,3 м від материка, а остання — на 0,8 м. Від цієї глибини долівка плавно понижувалася до 1,15 м. Вхід мав стіни стовпкової конструкції. Два парних стовпи стояли з зовнішніх боків входу, а чотири — йшли понад стінами всередині входу. Ще дві великі, вірогідно стовпові, ями знаходилися зі східного боку льоху. Призначення їх не встановлено. Льох був окремою будівлею,

і чотири парних стовпи, що знаходилися всередині входу, слугували опорою для даху. Між ними було двоє дверей. Перші двері були на вході, а другі, за 1,7 м від них, вели до самого льоху. Вхід розташовувався на глибині 0,5 м, і перед ним знаходилися дві сходинки, можливо, закріплені дерев'яними дошками.

Заповнення льоху було шарувате та досить щільне. Знахідки, що зосереджувались у верхніх шарах заповнення, нечисленні та, головним чином, представлені фрагментами горщиків і амфор, що датуються часом існування садиби, на території якої він був розташований. Зафіксовано 14 невеликих стінок від кухонних горщиків, чотири придонні частини, зокрема від ліпного горщика. Цей горщик мав товсте, до 1,7 см, дно діаметром 12,0 см і товсті стінки, прикрашені різними вертикальними заглибленнями. Вінця представлені двома екземплярами: одне має відігнутий край із заглибленням з внутрішнього боку, а з зовнішнього — манжет з трикутним потовщенням знизу; друге — відігнутий заокруглений край, а зсередини — заглиблення для покришки, зовнішній край потовщений, знизу

трикутний валик. Амфори представлені п'ятьма невеликими стінками (одна з мілким рифленням) і частиною ручки зі слідами заглиблень для приліплювання.

Поряд з льохом, зі східного його боку, було дві ями діаметрами 0,5 і 1,0 м. В їхньому заповненні трапилося чимало вуглинок, камінців і фрагментів печини. Кераміка представлена незначною кількістю стінок горщиків. Наявність цих стовпових ям та їхні розміри дозволяють припустити, що над льохом була досить велика господарська споруда. За розмірами та конструктивними особливостями вхідна частина льоху подібна до описаного на вул. Велика Житомирська, 2а (рис. 2). Вірогідно, що і їхні розміри були досить близькі. Льох на вул. Велика Житомирська, 2а функціонував на початку XII — в першій половині XIII ст., а на вул. Артема, 12 — на початку — в першій половині XI ст. Відтак, можна зробити висновок, що споруди такого типу зводили на території великих садиб Верхнього Києва у давньоруський час.

Ще одним досить цікавим об'єктом виявився невеликий льох, досліджений на Десятинному провулку, 3—5 (рис. 8, 1). Він зафіксований у південній частині розкопу, за 2,3 м на захід від рогу Західного палацу. З півдня до льоху прилягав господарський об'єкт давньоруського часу, в заповненні якого трапилися фрагменти кераміки XI — першої половини XIII ст. (рис. 8, 2) та пізній перекоп, що перетинав частину верхньої сходинки льоху. Льох у плані овальної форми, видовжений по лінії північ—південь. Вхід розташовувався з південного боку. Тут зафіксовано три сходинки заввишки 0,15—0,25 м, що спускалися до дна льоху. Льох мав у перетині дзвоноподібну форму — розширювався до долівки. Розміри його 1,50 × 0,80 м, глибина 3,55 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні трапилася незначна кількість кераміки XI—XII ст., фрагменти стінок амфор, кілька фрагментів бронзових виро-

бів і дуже багато кісток різних тварин. На долівці, біля останньої сходинки, знайдена майже ціла амфорка київського типу (рис. 8, 2). У заповненні траплялися також невеличкі фрагменти жорен і давньоруської плінфи завтовшки 2,5—3,0 см. Цей льох, як і два попередні, був викопаний в материку без використання будь-якого кріплення. Можна припустити, він знаходився всередині житлової чи господарської споруди, яка була знищена ямами XIX—XX ст.

Таким чином, відкрито досить маловідомий тип споруд для зберігання харчових продуктів, а саме, погребі (льохи), викопані в материку без застосування дерев'яних чи кам'яних конструкцій. За конструктивними особливостями вони дуже схожі з Лаврськими печерами, виритими в аналогічних геологічних умовах. Зазначимо, що подібного типу споруди були можливі тільки на територіях з відповідними геологічними умовами. Тож їх не було на Подолі у Києві, де ґрунтові води підходили близько до поверхні. В інших давньоруських містах теж влаштовували споруди такого зразка. Нині відомі льохи, викопані в материку (як льох на вул. Артема, 12) і перекриті деревом, присипаним зверху. Такі споруди трапляються, зокрема, в Стародавній Рязані (Даркевич, Борисевич 1995, с. 318—319, табл. 90, 91) і на поселенні Ліскове біля Чернігова (Шекун, Веремейчик 1999, с. 144, рис. 75).

З чотирьох описаних льохів три мали досить значні розміри. Вони розташовувалися на території великих садиб — два на боярській (вул. Артема, 12) і один, вірогідно, на монастирській (вул. Велика Житомирська, 2а). Знайдений матеріал підтверджує літописні та билинні свідчення стосовно конструкцій та розмірів льохів. Над двома з них, вірогідно, були будівлі (поруби), а всі мали двері з залізними замками. У двох випадках дверей було декілька (вірогідно, по двоє), що сприяло збереженню в льосі постійної температури. За етнографічними даними, льохи такого зразка побутують донині.

Былины. — Л., 1950.

Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. — М., 1995.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. — М., 1982. — С. 156—177.

Махновець Л.Є. Літопис Руський за Іпатським списком. — К., 1989.

Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностях // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 30—62.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — Л., 1975 (САИ. — Вып. Е1-32).

Рыбаков Б.А. Замок // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 94—96.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. — К., 1980.

Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

Удальцов А.Д., Косминский Е.А., Вайнштейн О.Л. История средних веков. — М., 1938. — Т. 1.
Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.

Надійшла 24.02.2011

М.М. Иевлев, А.А. Козловский

ПОГРЕБА ДРЕВНЕГО КИЕВА КОНЦА X — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII вв.

Рассмотрен один из малоизученных типов хозяйственных построек для хранения пищевых припасов. Различные типы таких хозяйственных построек на территории Киевской Руси в настоящее время достаточно хорошо известны. Однако такие хозяйственные постройки как погреб на территории Киева древнерусского времени практически не сохранились.

В древнерусских письменных источниках встречаются упоминания про погреба и порубы на территории больших усадеб (княжеских, боярских, монастырских или купеческих). Судя по летописным и археологическим данным, над погребом возводили помещение. В нем складировали различные припасы, хранение которых не требовало низких температур. Вместе они образовывали хозяйственную постройку, которая в летописях получила название поруб. Сравнивая описания этих хозяйственных построек в летописях, необходимо отметить, что до XI в. в них встречались названия как погреб, так и поруб, а с XII в. — только поруб.

Несколько построек такого типа за последние годы открыто на территории Верхнего города Киева. Главной их особенностью было то, что они вырыты в материке и практически без крепления. В одном случае погреб был перекрыт деревом, засыпанным сверху грунтом. В настоящее время на территории Верхнего Киева открыто четыре таких погреба: один по ул. Большая Житомирская, 2а, два по ул. Артема, 12 и один по Десятинному переулку, 3. Наилучше сохранился погреб по ул. Большая Житомирская, 2а. Три погреба имели достаточно большие размеры: 15—20 м². Они находились на территориях усадеб: два на боярских и один, вероятно, на монастырской. Эти постройки подтверждают летописные и былинные сведения относительно конструкций и размеров погребов. Над двумя из них, вероятно, были наземные постройки (порубы).

М.М. Iyevlev, A.A. Kozlovskij

CELLARS OF ANCIENT KYIV FROM THE END OF THE 10th c. TO THE FIRST HALF OF THE 13th c.

One of the little studied types of husbandry buildings for provisions storage is discussed. Various types of such husbandry buildings made on the territory of Kyiv Rus are well known by this time. However, it should be noted that such husbandry structures as cellars almost have not preserved on the territory of Kyiv.

There are records in Ancient Rus written sources of cellars and frames on the territory of large estates (princes', boyars', merchants' and in monasteries). Judging from chronicles and archaeological data, the surface part of cellar was erected over the underground one. Various provisions which did not require low temperatures were stored in the overland part. These parts together formed a separate husbandry structure which in chronicles bore the name «a frame». Comparing descriptions of these husbandry structures in the chronicles, it should be noted that before the 11th c. both names, «cellar» and «frame», were used, while since the 12th c. only «frame» was used.

Several structures of such type were discovered on the territory of Upper Kyiv city in recent years. Their main feature is the fact that they are holed in subsoil and almost did not have bonding. In one case a cellar was overlapped with wood, which was covered with soil. Four such cellars are discovered on the territory of Upper Kyiv by this time: one at 2a Velyka Zhytomyrska Street, two at 12 Artema Street, and one at 3 Desyatynnyi Lane. A cellar at 2a Velyka Zhytomyrska Street is the best preserved. Three cellars were quite large: 15—20 m². They situated on the territories of estates: two were boyars' and one was apparently at the monastery. These buildings confirm evidence from the chronicles and bylynas concerning cellars' structure and size. Overland structures (frames) apparently existed over the two of them.